

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота бакалавра

З теми

**ДИСКУСІЇ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ПРО МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ ІГО**

Виконав: студент Ist2-B13

напрямку підготовки 6.020302 Історія*

Чайковський Євген Любомирович

Науковий керівник:

кандидат історичних наук,

ст. викладач кафедри архівознавства

спеціальних історичних та

правознавчих дисциплін

Климчук Людмила Вікторівна

Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база дослідження.....	10
Висновки до розділу 1.....	11
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОГО ІГА У ДЖЕРЕЛАХ ХVІІІ СТ. – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	13
2.1. Погляд науковців на панування монголо-татарського іга у історичній літературі ХVІІІ ст. – першій половині ХІХ ст.....	13
2.2. Концепції дослідників у наукових працях другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст.....	17
2.3. Іноземні джерела з питання монгольського завоювання.....	26
Висновки до розділу 2.....	28
РОЗДІЛ 3. ДИСКУСІЙНІСТЬ ПИТАННЯ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОГО ІГА У ДЖЕРЕЛАХ РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ.....	30
Висновки до розділу 3.....	39
РОЗДІЛ 4. НОВИЙ ПЕРІОД У ВИВЧЕННІ ПРОБЛЕМИ МОНГОЛО- ТАТАРСЬКОГО ІГА (КІНЕЦЬ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.).....	41
Висновки до розділу 4.....	47
ВИСНОВКИ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	51

ВСТУП

Актуальність теми. До числа актуальних проблем історії належать питання монгольських завоювань. Навряд чи сьогодні знайдеться країна в Європі чи Азії, яка в тій чи іншій мірі не відчула на собі їх вплив. Необхідність оцінки ступеня впливу монгольського завоювання на російську та українську історію з самого початку була нерозривно пов'язана із завданням вивчення історії цього утворення.

В історіографії є усталеним термін — «монголо-татарське іго», і відповідно період цього «іго» хронологічно охоплює першу половину XIII ст. — кінець XV ст. Вперше поняття було визначено як «іго» польським хроністом Я. Длугошем у 1479 році [80, с. 697]. Монголо-татарське іго — залежне становище руських князівств від держав монголо-татар протягом двохсот років від початку монголо-татарської навали 1237 року до 1480 року. Виразалося воно в політичній та економічній підпорядкованості князів від правителів спочатку Монгольської імперії, а після її розпаду — Золотої орди. «У 1224 року з'явився народ незнаний; прийшла нечувана рать, безбожні татари, про які ніхто добре не знає, хто вони і звідки прийшли, і що у них за мова, і якого вони племені, і яка в них віра ... » [27, с. 31].

Сам характер першої постановки завдання в 1826 році відбивав загальний стан досліджень того часу, в яких питання про історичні наслідки монгольського ярма вирішувалися дуже неоднозначно і суперечливо. Цілком об'єктивно зауваження А. С. Тверітінової про те, що «питання, пов'язані з етнічною історією, формою спілкування і взаємодії народів, що входили в середньовічні державні утворення, так само як і джерела, в яких знайшли відображення історичні долі народів Східної Європи, ще далеко не повністю вивчені, хоча цій темі та, зокрема, виявленню й розробці східних джерел з давніх пір приділяється велика увага» [72].

За довгі роки дослідницької роботи над даною темою було вивчено та узагальнено значну кількість джерел. Але є думка, що «окремі ... моменти цього складного, насиченого бурхливими подіями і новими явищами періоду, або взагалі випадали з поля зору інтерпретаторів, або ж зображувалися

однобоко, викривлено» [73]. За радянських часів склалася ситуація протиставлення історіографії «до і після революційної», коли вважалося, що «дворянсько-буржуазні дослідники ... були безсилі зрозуміти значення визвольної боротьби ... проти татаро-монгольських загарбників і оцінити вирішальний внесок в боротьбу» [57].

З другої половини 80-х рр. ХХ ст. у зв'язку з початком «процесу перебудови» серед науковців-істориків утвердилася думка про те, що вихід історичної науки з кризи полягає в критичному переосмисленні всього накопиченого джерельного матеріалу.

Не зважаючи на достатню кількість проведених досліджень є факт, що до цих пір немає комплексного та узагальнюючого історіографічного дослідження, яке б охоплювало весь період монгольського завоювання.

Поставлена проблема є актуальна, має самостійне значення. Вона включає узагальнення і осмислення досвіду, накопиченого кількома поколіннями істориків, дає можливість уявити не тільки ступінь розробленості проблеми з усіма її досягненнями і недоліками, але і виявити ще не вивчені питання.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі та узагальненні історичної літератури, спрямованої на виявлення концепцій та поглядів дослідників з питання монголо-татарського іґа.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

- висвітлити історіографію окресленої проблеми;
- узагальнити джерельну базу дослідження;
- простежити еволюцію поглядів вчених з питання монголо-татарського іґа у історичній літературі;
- розкрити концепції дослідників ХVІІІ ст. – початку ХХ ст., що висвітлені в історичній літературі на питання монголо-татарського іґа;
- визначити основні погляди істориків на проблему за часів радянської влади;

- сформулювати основні погляди на проблему у сучасних дослідженнях.

Об'єктом даного дослідження є історична література XVIII-XXI ст. з проблеми монголо-татарського іґа.

Предмет дослідження – процес узагальнення наукових відомостей, історичної думки з теми, опубліковані історичні дослідження, що відобразили процес монгольського завоювання, формування та розвиток концептуальних підходів, їх аналіз.

Методи дослідження забезпечується методологічною обґрунтованістю теоретичних положень та застосуванням сукупності взаємопов'язаних методів, які відповідають меті та завданням дослідження, його об'єкту і предмету. Основоположними принципами даного дослідження є об'єктивність та історизм, дотримання яких призводить до достовірних наукових результатів. Об'єктивність в дослідженні необхідна для неупередженого ставлення при трактуванні та оцінці фактів та змісту джерел. Принцип історизму вимагає вивчати історичний твір, оцінювати заслуги автора у порівнянні з попередніми. З принципом історизму тісно пов'язаний принцип системно-структурного аналізу, який передбачає розгляд будь-якого явища, що досліджується.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з XVIII ст. по XXI ст. Даний період обумовлено в широкому плані певними етапами становлення вітчизняної історіографії монгольського завоювання в єдиному процесі розвитку історичної науки в цілому. Саме в цей часовий відрізок відбуваються найбільш важливі події у розробці та узагальненні комплексу джерел щодо монголо-татарського іґа.

Структура дослідження. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (позицій).

ВИСНОВКИ

Ознайомившись з ґрунтовною джерельною базою та історіографією з проблеми монголо-татарського іґа можна зробити наступні висновки. Що з XVIII ст. та до початку XXI ст. ставлення до досліджуваного явища було неоднозначним. П. Савицький, М. М. Карамзін, М. І. Костомаров, В. І. Сергійович тощо, у своїх дослідженнях визнавали значний вплив завойовників на розвиток Русі, що виразилося в створенні завдяки ним єдиної держави. Інша група істориків (С. М. Соловйов, В. О. Ключевський, С. Ф. Платонов тощо) оцінювали вплив завойовників на внутрішнє життя російського суспільства як вкрай незначне. Вони вважали, що процеси, які йшли у другій половині XIII ст. – XV ст., або органічно випливали з тенденцій попереднього періоду, або виникали незалежно від Золотої Орди. С. М. Соловйов стверджував, що монгольська навала було нічим іншим, як продовженням давнього панування кочовиків у степах Євразії і ніякого серйозного впливу на внутрішній лад завойованих руських земель монголи надати не могли.

Упродовж радянського періоду в історіографії стверджується в якості основної точка зору про негативний вплив монгольських завоювань. «Кочовий феодалізм» не створив сприятливого підґрунтя для збереження цілісності, створеної монголами на Русі державної системи. Ця концепція відповідала також європейському поданням про генезис політичної організації у кочівників. Цей висновок став основним і зберігався в збірниках і книгах багатьох істориків, які на довгі роки залишалися основними для радянської історіографії.

За тривалий період історична наука накопичила багато нових фактів і пояснень монголо-татарському іґу. Дослідники постійно розширювали діапазон вивчення, все глибше проникаючи в сутність історії, що зв'язала монголів з багатьма народами. Концепція Л. М. Гумільова, яка спирається на висновок Н. М. Карамзіна про позитивні наслідки монгольського завоювання, будується на твердженні, що завоювання не відбулося, тому що воно не замишлялося.

Протилежна точка зору отримала своє обґрунтування у послідовників радянської школи російської історії В. В. Каргалова і В. А. Кучкина. Перший погоджується з висновком О. М. Насонова, що Російська держава з центром у Москві створювалося не в результаті сприяння ординських ханів, а «всупереч їх інтересам і крім їх волі». Другий прийшов до висновку, що Європу врятували російські дружинники, селяни і городяни Руської землі, знекровили в безперервних боях полчища Батия.

Ю.В. Кривошесєв відзначає, що монгольська навала і ярмо не робить істотного впливу на внутрішній лад. Монгольський удар лише загострив і прискорив процеси, що вже почалися і без нього та не є єдиною причиною кризи російського суспільства в XIII столітті. Дана концепція базується на попередніх дослідженнях С. М. Соловйова та М. Н. Покровського.

А. А. Горський висвітлює важливі етапи монгольського завоювання Русі і приходять до висновку, що вплив монголо-татарського нашествия і ординського ярма на політичну систему Русі слід визнати значним. Саме їм багато в чому пояснюється посилення відособленості російських земель, розбіжність шляхів їх розвитку.

Важливою підмогою в дослідженні проблеми монгольського завоювання Русі стала масштабна наполеглива робота, виконана багатьма поколіннями сходознавства XIX ст. – початку XXI ст., яка кардинально змінила погляд на середньовічні письмові джерела з історії монгольських завоювань і Золотої Орди. Відкинувши існуюче раніше до них ставлення, своїми дослідженнями вони заклали основу і підвели до якісно нового, справді наукового та комплексного підходу в освоєнні закладеної в них цінної інформації. Поступово вироблялася відповідна методологічна база для її більш глибокого осмислення та аналізу при розробці складних проблем історії монгольського завоювання Русі і Золотої Орди.

Завоювання монголами – це складний багатогранний процес, який включав героїчний опір народу загарбникам і встановлення над ним ярма – багатовікової і важкої залежності від завойовників. Цілі монголів були планомірними і загарбницькими, спрямовані на здійснення власних інтересів.

Тому завоювання супроводжувалося кровопролиттям жорстокістю і насильством. Так вони відображені в історичних джерелах, вітчизняної та російської історіографії і відображені в історичній пам'яті народу.

Нажаль, у розробці проблем середньовічної історії та археології, комплексного дослідження, присвяченого історичному розвитку Київської землі у середині XIII–XV ст., досі немає. Вивчалися окремі аспекти політичного, економічного та культурного розвитку цих земель, до того ж не як окремого явища, а в загальному контексті. Розширення джерельної бази, насамперед археологічної, дозволить проаналізувати та узагальнити результати досліджень багатьох науковців, поглянути на історію південно-руських земель «свіжим» поглядом.

Сучасні дослідники постійно розширюють діапазон вивчення, все глибше проникаючи в сутність історії, що зв'язала монголів з багатьма народами. Традиційно негативне ставлення до монголо-татарського іга і їх політиці зберігалось, і тільки деякі автори створювали спеціальні розробки щодо періоду монгольського завоювання. Вони в основному були пов'язані з концепціями та дослідженнями попередніх авторів.

Незважаючи на безумовно позитивні зрушення у розробці проблем середньовічної історії та археології, комплексного дослідження, історичної літератури присвяченого розвитку саме Київських земель у середині XIII–XV ст., досі немає. Вивчалися окремі аспекти політичного, економічного та культурного розвитку цих земель, до того ж не як окремого явища, а в загальному контексті. Розширення джерельної бази, насамперед археологічної, дозволить проаналізувати та узагальнити результати досліджень багатьох науковців, поглянути на історію південно-руських земель «свіжим» поглядом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В. Б. Антонович. – Киев, 1885. – Т. 1. – С. 224
2. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Исследование / В. Бартольд. – Ч. 2. – VII. – Санкт-Петербург : тип. В. Киршбаума, 1900. – 573 с.
3. Бестужев-Рюмин К. Н. Русская история. В 2-х томах. Т.1: До конца XV столетия / К. Н. Бестужев-Рюмин. – Санкт-Петербург : Типография А. Траншеля, 1872. – III, IV, 246+480, II, 28 с.
4. Веселовский Н. И. Татарское влияние на русский посольский церемониал в Московский период русской истории / Н. И. Веселовский. – Санкт-Петербург : Типография Б. М. Вольфа, 1911. – С. 1.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. Населене Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / М. Ф. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. XV.
6. Гастев М. Рассуждение о причинах, замедливших гражданскую образованность в Русском государстве до Петра Великого / М. Гастев. – Москва : Университетская типография, 1832. – 142 с.
7. Градовский А. Д. История местного управления в России / А. Д. Градовский // Собрание сочинений А. Д. Градовского. – Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1899. – Т. 2. – 492 с.
8. Григорьев В. В. Жизнь и труды П. С. Савельева преимущественно по воспоминаниям и переписке с ним / В. В. Григорьев. – Санкт-Петербург, 1861. – С. 240.
9. Григорьев В. В. О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой орды русскому духовенству : Историко-филологическое исследование / В. В. Григорьев. – Москва : Унив. тип., 1842. – 132 с.

10. Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России / Н. М. Карамзин. – Санкт-Петербург : Типография А. Ф. Дресслера, 1914. – С. 47.
11. Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. / Н. М. Карамзин. – Москва : Наука, 1993. – Т. 5. – С. 202–205.
12. Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. / С. А. Козин. – Москва ; Ленинград, 1941. – Т. 1. – 348 с.
13. Кониський Г. История Русов / Г. Кониський. – Москва, 1846. – С. 4–6.
14. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования / Н. Костомаров. – Санкт-Петербург : Типография А. Траншеля, 1872. – Т. 12. – С. 70-76.
15. Костомаров Н. Начало единодержавия в Древней Руси // Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. – Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1872. – Т. 12. – 465 с.
16. Леонтович Ф. И. К истории права русских инородцев: древний ойратский устав взысканий (Цааджин-Бичик) / Ф. И. Леонтович // Записки Императорского новороссийского университета. – Одесса, 1879. – Т. 28. – 290 с.
17. Платонов С. Ф. Лекции по русской истории профессора С. Ф. Платонова. – Санкт-Петербург : И. Блинов, 1913. – 743 с.
18. Погодин М. П. Записка о древнем языке русском / М. П. Погодин // Известия Императорской академии наук по Отделению русского языка и литературы. – Санкт-Петербург, 1856. – Ч. 5. – Вып. 2. – С. 70–92.
19. Рихтер А. Исследования о влиянии монголо-татар на Россию / А. Рихтер // Отечественные записки. – Санкт-Петербург, 1825. – Т. XXII. – С. 370.
20. Савельев П. С. О жизни и трудах О. И. Сенковского / П. С. Савельев // Собрание сочинений А. И. Сенковского (барона Брамбеуса). – Санкт-Петербург, 1858. – Т. II – С. LIII.
21. Сенковский О. И. Литва, Свитригайло и Коцебу / О. И. Сенковский. – Санкт-Петербург, 1859. – Т. VI. – С. 50-52.

- 22.Тизегаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. : Выдержки из произведений арабских / В. Г. Тизегаузен. – Санкт-Петербург : Императорская академия наук, 1884. – Т. 1. – 678 с.

Література

- 23.Альберда Т. Монголи й «Третій Рим»: історіографія питання [Електронний ресурс] / Тарас Альберда. – Режим доступу: <http://h.ua/story/377583/#ixzz4e1VoOnCo>. – Назва з екрану. – (дата доступу 12.01.2017).
- 24.Арапов Д. Ю. Российское востоковедение и изучение истории Золотой Орды / Д. Ю. Арапов // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины. – Москва : МГУ, 1983. – С. 71.
- 25.Белинский В. Г. Избранные философские сочинения / В. Г. Белинский. – Москва, 1948. – Т. 1. – С. 509–510;
- 26.Брайчевський М. Археологічні пам'ятки часів боротьби Русі проти монгольської навали / М. Брайчевський // Вісник АН УРСР. – 1951. – № 10. – С. 71.
- 27.Брек И. Б. Мир истории: Русские земли в 13-15 вв. / И. Б. Брек. – Москва: Молодая гвардия, 1988. – 435 с.
- 28.Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Г. В. Вернадский ; пер. с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой. – Тверь : ЛЕАН, Москва : АГРАФ, 1997. – 480 с.
- 29.Войтович Л. В. Королівство Русі: реальність і міфи / Л. В. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Дрогобич, 2003. – С. 63–71.
- 30.Головко О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головко. – Київ : ВД Стилос, 2006. – 575 с.
- 31.Горский А. А. От земель к великим княжениям: «примыслы» русских князей во второй половине XIII–XV вв. / А. А. Горский. – Москва, 2010. – 189 с.

32. Горский А. А. Русь: От славянского расселения до Московского царства / А. А. Горский. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 392 с.
33. Горский А. Д. Сельское хозяйство и промыслы / А. Д. Горский // Очерки русской культуры XIII-XV веков : в 2 ч. – Москва : Изд-во Московского государственного университета, 1969-1970. – Ч. 1 : Материальная культура. – 1969. – 479 с.
34. Греков Б. Д. Золотая Орда и её падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. – Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. – 505 с. – (Итоги и проблемы современной науки).
35. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.) / И. Б. Греков. – Москва : Наука, 1975. – 512 с.
36. Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVII вв. / И. Б. Греков. – Москва : Изд-во вост. лит., 1963. – 374 с.
37. Гумилёв Л. Н. «Тайная» и «явная» история монголов XII–XIII вв. / Л. Н. Гумилёв // Татаро-монголы в Азии и Европе : сб. статей. – Москва, 1991. – С. 232-254.
38. Гумилёв Л. Н. Чёрная легенда / Л. Н. Гумилёв. – Москва, 2005. – 342 с.
39. Сгоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. / В. Л. Сгоров. – Москва : Наука, 1985. – 345 с.
40. Из истории Золотой Орды : сборник статей. – Казань, 1993. – 354 с.
41. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г. Ю. Івакін. – Київ : Наук. думка, 1996. – С. 24.
42. Капустін К. М. Київська земля в середині XIII–XV ст. Історіографія проблеми / К. М. Капустін // Магістеріум. Випуск 45. Археологічні студії. – 2011. – № 3. – С. 75-81.
43. Каргалов В. В. На границах Руси стоят крепко. Великая Русь и Дикое поле XIII–XVIII вв. / В. В. Каргалов. – Москва : Русская панорама, 1998. – 287 с.

- 44.Каргалов В. В. Русь и кочевники / Гл. ред. С. Н. Дмитриев, ред. М. К. Залесская. – Москва : Вече, 2008. – 480 с.
- 45.Каргер М. К. Древний Киев / М. К. Каргер. – Киев, 1958. – Т. 1. – С. 515.
- 46.Ключевский В. О. Сочинения: в восьми томах. Том II. : Курс русской истории. Ч. 2 / В. О. Ключевский. – Москва : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – 466 с.
- 47.Кривошеев Ю. В. Русь и Орда / Ю. В. Кривошеев // История России. Россия и Восток. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 45-49.
- 48.Кривошеев Ю. В. Феномен национального героя в общественном сознании и идеологии (на примере Александра Невского) / Ю. В. Кривошеев, Р. А. Соколов // Труды исторического факультета СПбГУ. – 2013. – № 15. – С. 43-57.
- 49.Кубанов Р. А. Монгольська система влади й управління землями південної Русі у XIII ст. / Р. А. Кубанов // Історичні записки : зб. наук. праць. – Вип. 33. – С. 126-129.
- 50.Кучкин В. А. Русь под игом: как это было? / В. А. Кучкин. – Москва, 1991. – 347 с.
- 51.Мавродин В. В. Образование единого русского государства / В. В. Мавродин. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1951. – 328 с.
- 52.Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ: Вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович. – Киев, 1994. – С. 182;
- 53.Мизун Ю. В. Ханы и князья. Золотая Орда и русские княжества / Ю. В. Мизун, Ю. Г. Мизун. – Москва : Вече, 2005. – 336 с.
- 54.Мункуева Н. Ц. Некоторые проблемы истории монголов XIII в. за новыми материалами. Исследование южносунского источников : автореферат док. дисс. – Москва, 1970. – С. 5.
- 55.Мункуева Н. Ц. П. И. Кафаров и некоторые проблемы изучения «Тайной истории монголов» / Н. Ц. Мункуева / П. И. Кафаров и его вклад в отечественное востоковедение (К 100-летию со дня смерти) : материалы конференции. Ч.2. – Москва, 1979. – С. 45-56.

- 56.Насонов А.Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси) / А. Н. Насонов ; Акад. наук СССР, Ин-т истории. – Москва ; Ленинград, 1940. – 178 с.
- 57.Пашуто В. Т. Предисловие / В. Т. Пашуто // Героическая борьба русского народа за независимость (XIII ст.). – Москва : Госполитиздат, 1956. – С. 3.
- 58.Петрушевский И. П. Рашид ад-Дин и его исторический труд / И. П. Петрушевский. – Москва : Изд-во Академии Наук СССР, 1952. – Т.1. – Ч.1. – С. 11.
- 59.Покровский М. Н. Очерк истории русской культуры / М. Н. Покровский. – Петроград : Прибой, 1923. – Ч. I. – С. 140–141.
- 60.Покровський М. Н. Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровський. – Москва : Партийное издательство, 1933. – Т.1. – С. 27.
- 61.Политов В. В. Отечественная историография влияния монголо-татарского ига на социально-политические институты княжеств Северо-Восточной Руси : дис. на ... кандидата исторических наук ; специальность 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования ; Российская академия народного хозяйства и государственной службы / Виталий Викторович Политов. – Москва, 2017. – 257 с.
- 62.Пресняков А. С. Образование Великорусского государства / А. С. Пресняков. – Петербург, 1918. – 165 с.
- 63.Пушкарев С. Г. Обзор российской истории / С. Г. Пушкарев. – Москва, 1991. – 233 с.
- 64.Ричард Пайпс. Влияние монголов на Русь: «за» и «против» : Историографическое исследование / Ричард Пайпс // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 5. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/5/p20.html>. – Назва з екрану.
- 65.Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси / Б. А. Рыбаков. – Москва : Издательство АН СССР, 1948. – 802 с.

- 66.Рязановский В.А. К вопросу о влиянии монгольской культуры и монгольского права на русскую культуру и право // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 155-156.
- 67.Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды / М. Г. Сафаргалиев. – Саранск : Мордовское книжное издание, 1960. – 278 с.
- 68.Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV-XVII вв. / А. М. Сахаров. – Москва : Высш. школа, 1969. – 224 с.
- 69.Скринников Р. Г. История Российская IX–XVII вв. / Р. Г. Скринников. – Москва : Весь Мир, 1997. – 496 с.
- 70.Соловйов С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – Москва : Изд-во АСТ, 2001. – Кн. 2., Т. 3–4. – 989 с.
- 71.Соловьев С. М. Сочинения : в 18 кн. / С. М. Соловьев ; отв. ред. И. Д. Ковальченко. – Москва : Мысль, 1988. – Кн. 1 : История России с древнейших времен, Т. I–II. – 797 с.
- 72.Тверитинова А. С. Предисловие / А. С. Тверитинова // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы– Москва : Наука, 1964. – Т.1. – С.3.
- 73.Усманов М. А. О некоторых итогах семинара (вместо послесловия) / М. А. Усманов // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223-1556. – Казань, 2002. – С. 423.
- 74.Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – Москва : МГУ, 1973. – 180 с.
- 75.Фроянов И. Я. Древняя Русь IX-XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. / И. Я. Фроянов. – Москва : Русский издательский центр, 2012. – 1088 с.
- 76.Фроянов И. Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы / И. Я. Фроянов. – Санкт-Петербург, 1995. – 233 с.
- 77.Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян / И. Я. Фроянов. – Санкт-Петербург, 1996. – 349 с.

- 78.Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках / Л. В. Черепнин. – Москва : Социально – экономич. литература, 1960. – 899 с.
- 79.Ширококорд А. Б. Русь и Орда / А. Б. Ширококорд. – Москва : Вече, 2004. – 480 с.
- 80.Ioannis Dlugossii. Senioris canonici opera. - Т.14. - Cracoviae, 1878. - P. 697.
- 81.Vernadsky G. The Mongols and Russia. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1966. P. 121-122, 337 P. 338
- 82.Pipes R. (Ed.). Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1959